

ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ЯК ЗАСІБ ПІДВИЩЕННЯ СТІЙКОСТІ ДІТЕЙ ТА ЮНАЦТВА В УМОВАХ ТРИВАЛОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Швець Д. В., Шопіна І. М.

ВСТУП

Фундаментальним досягненням людської цивілізації є визнання людського життя, основоположних прав і свобод людини та громадянина найвищими соціальними цінностями, що визначають вектори діяльності всіх демократичних правових держав. Особлива увага приділяється захисту прав дитини, які, з одного боку, не мають достатніх фізичних, економічних та психологічних можливостей для самостійного захисту своїх інтересів, а, з іншого боку – виступають запорукою розвитку держави у часовій перспективі. «Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом», – закріплено у ч.2 ст.52 Конституції України. Проте, в умовах повномасштабної російської збройної агресії проти України, безпека цивільного населення опинилася під масштабною загрозою. Ігнорування державою-агресором норм міжнародного гуманітарного права і слабкість міжнародних механізмів захисту цивільного населення у збройних конфліктах вимагають від нашої держави пошуку нових воєнних, правових, організаційних та методологічних засобів забезпечення безпеки мирних громадян.

Збройна російська агресія проти України носить тривалий характер, за цей час сотні тисяч українських дітей відчували на собі її наслідки. Травмуючий досвід супроводжує їх дорослішання – для одних це втрата рідного дому, для других – необхідність жити в умовах окупації, для третіх – поранення та навіть смерть внаслідок постійних терористичних атак держави-агресора проти мирного населення нашої держави. Батьки та особи, що їх заміщують, не завжди можуть надати повноцінну підтримку своїй дитині після перенесених внаслідок бойових дій страждань, оскільки самі можуть знаходитися у стані, що вимагає професійної підтримки.

За таких умов особливо важливою стає роль держави у комплексному захисті прав, свобод та інтересів дітей, що відчують на собі всі ризики і небезпеки повномасштабного збройного конфлікту. Це вимагає функціонування системи національної стійкості, яка підвищує

спроможність дітей та їх батьків, всього суспільства та держави протистояти існуючим загрозам.

Важливим елементом національної стійкості виступає оборонна свідомість громадян, яка обумовлює їх соціальну відповідальність за захист Батьківщини. Оборонна свідомість формується у дитячому віці й у майбутньому визначає активну внутрішню позицію людини по відношенню до зовнішніх загроз. Із об'єкта захисту людина з розвиненою оборонною свідомістю перетворюється в суб'єкт, наділений необхідними для активного життя в умовах збройного конфлікту особистісними якостями, знаннями, вміннями та навичками. Важливу роль в їх сукупності мають інформаційні знання та навички, оскільки критичний аналіз інформаційного контенту та здатність долати спроби противника деструктивно впливати на особистість дітей та юнацтва є нині важливими умовами збереження емоційної стабільності.

Виконання вказаних завдань потребує функціонування системи військово-патріотичного виховання, яка має надати дітям та юнацтву необхідну інформаційну, емоційну та організаційну підтримку в умовах нестабільності, викликаній бойовими діями держави-агресора. Держава останнім часом приділяє багато уваги питанням національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання, свідоцтвом чого є прийняття у 2022 році Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». Разом з тим багато питань у цій сфері залишаються невирішеними. Тому дослідження правових аспектів військово-патріотичного виховання як засобу підвищення стійкості дітей та юнацтва в умовах тривалого збройного конфлікту є надзвичайно актуальним і важливим завданням для вітчизняної юридичної науки.

1. Захист цивільного населення України в умовах збройного конфлікту: правові аспекти

Людина, її права і свободи, життя, здоров'я, фізичне і психічне благополуччя є беззаперечними соціальними цінностями, які зумовлюють вектори активності всіх демократичних правових держав. Особливу увагу держави приділяють захисту дітей, оскільки, по-перше, діти не можуть захистити себе самостійно, і, по-друге, у майбутньому саме ця категорія громадян формує обороноздатність держави, її економічний, соціальний, науковий, культурний розвиток.

Збройна російська агресія проти України триває вже 11 років, і за цей час велика кількість громадян України була вбита, поранена, зазнала травм та захворювань внаслідок бойових дій, перебування у полоні, була викрадена державою-агресором. Після початку повномасштабного російського вторгнення небезпека для цивільного населення України

значно зросла. За даними ООН, з 24 лютого 2022 року по 31 березня 2025 року в Україні через російське вторгнення загинуло майже 13 тис. цивільних осіб, зокрема, 682 дітей. Кількість поранених серед цивільного населення перевищила 30700 осіб, при цьому в ООН вважають, що реальні втрати значно більші¹.

На жаль, існуючі міжнародні правові механізми захисту цивільного населення у збройних конфліктах засвідчили свою недостатню спроможність для забезпечення безпеки мирних громадян України, у тому числі дітей, і сьогодні триває пошук правових та військових шляхів зниження ризиків для життя, здоров'я і майна українців в умовах потрійних терористичних атак держави-агресора. Вказане обумовлює важливість дослідження правових аспектів захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту.

Проблеми, пов'язані із захистом цивільного населення в цілому і захистом дітей зокрема в умовах збройних конфліктів досліджували у своїх роботах такі науковці, як С. Герасимчук, який з'ясував, що тривале збройне зіткнення між державами виявляє, що особливо вразливе і не захищене під час збройного конфлікту є цивільне населення. Все частіше цивільні особи стають жертвами. Влучання у домівки мирного населення, загибель випадкових перехожих під час масованих атак, ці і інші випадки, попри заборону нападів на цивільне населення міжнародним гуманітарним правом, зумовлює пошук нових методів захисту цивільного населення². О. Мартинюк, А. Безносюк і В. Ципцюра присвятили увагу дослідженню основних аспектів щодо правового захисту цивільного населення під час збройного конфлікту у світлі імплементації норм міжнародного гуманітарного права і дійшли висновку про недосконалість його механізмів³. О. Подільчак і Є. Тимошенко дослідили проблеми захисту прав дітей в умовах збройного конфлікту і зробили висновок, що захист прав і свобод дітей під час збройного конфлікту в Україні є серйозною проблемою, що потребує невідкладних та ефективних заходів. Забезпечення безпеки,

¹ Інформаційний бюлетень Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні, 2025. URL: https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-02/Human%20rights%203%20years%20into%20Russia%27s%20full-scale%20invasion%20of%20Ukraine_factsheet%20%28UKR%29.pdf

² Герасимчук С. С. Міжнародно-правовий захист цивільного населення під час збройного конфлікту. *Міжнародне гуманітарне право та основи безпеки у період збройних конфліктів* : матеріали Міжнарод. наук.практ. конф. (м. Київ, 6 лют. 2025 р.) Київ, 2025. С. 30-33. С.30.

³ Мартинюк О. В., Ципцюра В. В., Безносюк А. І. Щодо правового захисту цивільного населення під час збройного конфлікту у світлі імплементації норм міжнародного гуманітарного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 88. С. 102-108.

добробуту та прав маленьких українців в умовах збройного конфлікту вимагає спільних зусиль урядів, міжнародних організацій, широкої громадськості та громадянського суспільства. Україна надає великого значення захисту прав дітей в умовах збройного конфлікту, забезпечуючи доступ до освіти, охорони здоров'я, соціальної підтримки та захисту від насильства. Однак законодавство потребує постійного вдосконалення і впровадження нових програм та ініціатив для забезпечення всебічного захисту прав дітей в умовах війни⁴. Разом з тим складність і багатоплановість проблеми забезпечення права цивільних громадян України на життя, свободу і недоторканність, на розпорядження своїм майном, на освіту і охорону здоров'я обумовлюють необхідність здійснення наукових розвідок за даним напрямом.

Безумовно, Україна має розвинене законодавство в галузі захисту цивільного населення. Це знайшло своє відображення у Конституції України, у ст. 3 якої визначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави⁵. Для досягнення цієї цілі Україна ратифікувала (прийняла, визнала) низку актів міжнародного гуманітарного права (права збройних конфліктів) – системи міжнародно визнаних правових норм і принципів, що застосовуються під час збройних конфліктів, встановлюють права і обов'язки суб'єктів міжнародного права щодо заборони чи обмеження використання певних засобів і методів ведення збройної боротьби, забезпечення захисту жертв конфлікту та визначають відповідальність за порушення цих норм. Ці акти міжнародного права мають обумовлювати рішення військових командирів Збройних Сил України та інших військових формувань в умовах збройного конфлікту, інформація щодо орієнтовного переліку основних багатосторонніх міжнародних договорів, законів та інших нормативно-правових актів України щодо міжнародного гуманітарного права міститься у додатку до Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затвердженої наказом Міністерства оборони України від 23.03.2017 № 164. Цей перелік містить назви більш ніж 60 правових актів, серед яких Женевська конвенція від 12 серпня 1949 року про захист цивільного

⁴ Подільчак О. М., Тимошенко Є. М. Захист прав і свобод дітей в умовах збройного конфлікту. *Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки: матеріали VIII Міжнародного науково-практичного симпозіуму* (м. Івано-Франківськ, 9 травня 2024 року). Івано-Франківськ, 2024. С. 175.

⁵ Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA-96-%D0%B2%D1%80#Text>

населення під час війни, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04 листопада 1950 року, Конвенція від 10 жовтня 1980 року про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію, та ін. Норми міжнародного гуманітарного права вступають у дію з початком збройного конфлікту або операції з підтримання миру і безпеки⁶.

Вказане свідчить про те, що наша держава приділяє велику увагу питанням захисту цивільного населення у контексті норм міжнародного гуманітарного права. На жаль, позиція російського агресора з цього приводу характеризується ігноруванням встановлених обмежень і заборон, встановлених під час ведення бойових дій для забезпечення безпеки найбільш вразливих категорій громадян, у тому числі дітей.

В Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України підкреслюється, що щодо дітей міжнародне гуманітарне право передбачає:

забезпечення їм права на отримання освіти;

проведення необхідних заходів щодо возз'єднання сімей, які були розлучені під час збройного конфлікту;

заборону вербування та участі у воєнних діях дітей віком до п'ятнадцяти років;

надання особливого захисту дітям віком до вісімнадцяти років навіть у разі, коли вони брали участь в бойових діях і потрапили в полон;

евакуацію дітей з району воєнних дій (за необхідності і за узгодженням з батьками чи з особами, які їх заміняють)⁷.

Україна нині має масштабні напрацювання у галузі захисту цивільного населення в цілому і дітей зокрема від наслідків збройного конфлікту високої інтенсивності. Обов'язок органів державної влади та місцевого самоврядування здійснювати певні заходи захисту у межах своєї компетенції відображено у законах та підзаконних правових актах, які регулюють їх діяльність.

Для досягнення заявлених у ст. 3 Конституції України цілей держава здійснює цивільний захист – комплекс заходів, які реалізуються на території України в мирний час та в особливий період і спрямовані на захист населення, територій, навколишнього природного середовища, майна, матеріальних і культурних цінностей від надзвичайних ситуацій

⁶ Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: затверджена наказом Міністерства оборони України від 23. 03. 2017 р. № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>

⁷ Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: затверджена наказом Міністерства оборони України від 23. 03. 2017 р. № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>

та інших небезпечних подій, запобігання виникненню таких ситуацій та подій, ліквідацію їх наслідків, надання допомоги постраждалим, здійснення державного нагляду (контролю) у сфері пожежної та техногенної безпеки⁸. Базові правові засади функціонування системи цивільного захисту визначені у Кодексі цивільного захисту України.

Повномасштабна російська збройна агресія спричинила трансформацію системи цивільного захисту внаслідок збільшення кількості та масштабу зон можливого ураження – окремих територій, акваторій, на яких внаслідок настання надзвичайної ситуації або небезпечної події виникає загроза життю або здоров'ю людей та заподіяна шкода майну⁹. Це сприяло появі додаткових завдань єдиної державної системи цивільного захисту¹⁰, якими у період дії воєнного стану є: оповіщення органів управління та сил цивільного захисту єдиної державної системи цивільного захисту, а також населення про загрозу застосування чи застосування засобів ураження; організація та проведення рятувальних та інших невідкладних робіт, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, які виникли внаслідок воєнних (бойових) дій, у тому числі із застосуванням засобів ураження; розгортання спеціальних формувань, призначених для виконання окремих завдань цивільного захисту на територіях та в населених пунктах, віднесених до груп цивільного захисту, та на об'єктах суб'єктів господарювання, віднесених до категорій цивільного захисту; визначення населених пунктів та районів, що потребують проведення гуманітарного розмінування, маркування небезпечних ділянок, проведення очищення (розмінування) територій¹¹ та ін.

З метою захисту дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, в умовах воєнного стану обласні військові адміністрації за погодженням з органами військового командування на відповідній території та Координаційним штабом з проведення евакуаційних заходів та ефективного реагування на масове переміщення населення, утвореним Кабінетом Міністрів України, можуть прийняти рішення про проведення обов'язкової евакуації в примусовий спосіб дітей з їх батьками, особами, які їх замінюють, або іншими законними

⁸ Кодекс цивільного захисту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text>

⁹ Кодекс цивільного захисту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text>

¹⁰ Шопіна І. М., Василенко Т. Ю. Захист цивільного населення України в умовах збройного конфлікту: правові аспекти. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. №4. С.432-436. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.2.71>

¹¹ Кодекс цивільного захисту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text>

представниками з окремого населеного пункту в місцевості, де ведуться бойові дії. Обов'язкова евакуація в примусовий спосіб дітей здійснюється за супроводом одного з батьків, особи, яка їх замінює, або іншого законного представника. Відмова батьків, осіб, які їх замінюють, або інших законних представників від обов'язкової евакуації в примусовий спосіб дітей з окремого населеного пункту в місцевості, де ведуться бойові дії, не допускається. Евакуація дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, проводиться з урахуванням вимог Порядку тимчасового переміщення (евакуації) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення за місцем постійного проживання (перебування), а в разі виїзду за межі України – в Україну, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 1 червня 2023 р. № 546 «Про тимчасове переміщення (евакуацію) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення»¹²

Характеризуючи діяльність із захисту цивільного населення в умовах повномасштабної російської збройної агресії, слід згадати підрозділи «Білі Янголи», які здійснюють масштабну роботу в районах ведення бойових дій. Перша евакуаційна група «Білий Янгол» розпочала свою роботу в Мар'їнці після повномасштабного російського вторгнення на територію України. У результаті із зруйнованого міста, за даними Міністерства внутрішніх справ, вдалося евакуювати 100% цивільного населення. Загалом, ризикуючи життям, поліцейські врятували понад 3 тисячі людей. Екіпаж пересувався на білому авто швидкої допомоги – звідси й назва, яку дали своїм рятівникам місцеві жителі¹³. Станом на липень 2024 року групи здійснили понад 3 тисячі бойових виїздів. Евакуювали понад 7,3 тис. людей, з них 800 дітей¹⁴.

В районах ведення бойових дій забезпечення захисту цивільного населення відбувається за участі структур цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України та інших військових формувань. Під час створення у 2014 році підрозділів цивільно-військового

¹² Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій: постанова Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-%D0%BF#Text>

¹³ Евакуаційні групи «Білий Янгол» запрацювали на всій лінії бойових дій Донеччини – Ігор Клименко. URL: <https://dn.npu.gov.ua/news/evakuatsiini-hrupy-bilyi-ianhol-zapratsiuvaly-na-vsii-linii-boiovykh-dii-donechchyny-igor-klymenko>

¹⁴ BBC. Ukraine's evacuation 'angels' getting out frontline town's last residents. URL: <https://www.bbc.com/news/av/world-europe-68139178>

співробітництва у Збройних Силах України було плідно використано досвід НАТО, де структури Civil-military cooperation (CIMIC) мали значні здобутки в сфері надання допомоги цивільному населенню під час збройних конфліктів на Західних Балканах, в Афганістані, Іраку тощо. Під час переходу Генерального штабу Збройних Сил України на J-структуру штабів НАТО у рамках північноатлантичної інтеграції першим було здійснено перехід на типову функціональну структуру J-9 – цивільно-військове співробітництво.

Протягом 2014-2021 років військовослужбовці підрозділів цивільно-військового співробітництва реалізували сотні успішних проєктів, пов'язаних із забезпеченням гуманітарних та інших потреб цивільного населення в Донецькій і Луганській областях. Їх діяльність включала доставку під час масштабних обстрілів питної води, їжі та електрогенераторів для цивільних громадян, допомогу в евакуації із районів ведення бойових дій, забезпечення безпеки працівників комунальних служб під час відновлення роботи ліній електро-, водо- і газопостачання та багато іншого.

Після початку повномасштабного російського вторгнення підрозділи цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України, Національної гвардії України та інших військових формувань виконували місії під час Київської оборонної операції, Харківської та Херсонської наступальних операцій, і надалі продовжують нелегку роботу, забезпечуючи людей у районах бойових дій гуманітарною допомогою, організовуючи евакуацію мирних мешканців тощо.

Нині триває робота над оновленням нормативно-правових документів, які регламентують цивільно-військове співробітництво. Крім того, нові вектори його розвитку закладено у проєкті Національної стратегії захисту цивільного населення у збройних конфліктах до 2030 року, який було підготовлено за участі міжнародних організацій і у теперішній час проходить етап обговорення.

Крім того, слід звернути увагу на окремі прогалини правового регулювання у сфері захисту цивільного населення в умовах повномасштабної російської збройної агресії, зокрема відсутність правового механізму евакуації громадян України з окупованих територій, а також прогалини у визначенні заходів протидії індоктринації та мілітаризації дітей та молоді на окупованих територіях.

Як справедливо відзначає В. Ярмоленко, з ідеологічної точки зору, діти досить швидко демонструють лояльність і їх легко індоктринувати, оскільки вони мають менше попередньо сформованих концепцій і переконань, які вербувальникам потрібно було б спростувати або

змінити¹⁵. Слід також погодитися із думкою В. Потапової і А. Воробйової, що діти, метафорично висловлюючись, уявляють собою вразливі «чисті дошки» і є дуже пластичними суб'єктами. Більше того, на відміну від дорослих, які можуть мати протилежні світогляди та можуть спиратися на досвід свого «попереднього життя» для опору індоктринації, індоктриновані або навіть народжені в екстремістському середовищі діти є «чистим» втіленням і носіями ідеології групи, які будуть лояльними охоронцями цієї ідеології для майбутніх поколінь. В контексті російської окупації індоктринація проявляється в різних аспектах: знищення української ідентичності та формування «російської ідентичності»; виховання з українських дітей «ідейних російських громадян», готових «свідомо» і «добровільно» боронити російську землю зі зброєю в руках; а також нав'язування ідеї штучності української нації і асоціювання сучасної України з нацистською Німеччиною; легітимації російської агресії проти України¹⁶. Слід також згадати активне використання противником засобів проведення інформаційно-психологічних операцій, метою яких є залучення українських дітей до російського культурного простору. На жаль, деякі українські батьки з раннього дитинства нав'язують своїм дітям культурний код «руського міру»: Уявляє інтерес, що у серпні 2025 року україномовний YouTube-канал «Маша та Ведмідь» посів перше місце серед дитячих каналів в Україні. Лише за 2025 рік канал отримав понад 800 мільйонів переглядів, а підписано на нього 18 мільйонів людей. Цей канал створений саме для української аудиторії – усі серії озвучені українською мовою. Описи до відео також додано українською. В описі до відео вказується посилання на російський сайт. Фахівці зазначають, що на перегляді одного відео в Україні творці «Маші та Ведмедя» можуть заробляти по 3 долари. Лише за 2025 рік росіяни могли заробити на українських глядачах 2,4 мільйона доларів, тобто залучення до цінностей «руського міру» фактично фінансується україномовними громадянами нашої держави¹⁷.

¹⁵ Ярмоленко В. Спроби систематизації державної ідеології в Росії та розбудова системи індоктринації. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyni/sproby-systematyzatsiyi-derzhavnoyi-ideolohiyi-v-rosiyi-ta>

¹⁶ Потапова В., Воробйова А. Индоктринация молодежи на тимчасово окупованій території Криму: проблеми та виклики майбутньої реінтеграції. *Крим – це Україна: стратегія деокупації та реінтеграції* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. круглого столу з нагоди Дня спротиву окупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя. (м. Одеса, 24 лютого 2023 р.). Одеса, 2023. С.202-208.

¹⁷ російський YouTube-канал «Маша та Ведмідь» посів перше місце серед дитячих каналів в Україні. <https://wz.lviv.ua/news/538301-rosiiskiy-youtube-kanal-masha-ta-vedmid-posiv-pershe-mistse-sered-dytiachykh-kanaliv-v-ukraini>

Протидія спробам держави-агресора вплинути на свідомість і світогляд українських дітей та молоді потребує комплексної системної роботи, спрямованої на формування їх стійкості до загроз, притаманних збройним конфліктам і гібридним війнам. У цьому контексті особливої актуальності набуває розроблення державної стратегії інформаційної безпеки дітей, яка б передбачала механізми моніторингу, реагування та нейтралізації шкідливого контенту. Не менш важливим є створення конкурентоспроможного національного медіапродукту для дитячої аудиторії, який би, з використанням сучасних методів впливу на аудиторію (зокрема, інфотейнменту як поєднання інформації та розваг, що дозволяє подати складні теми у доступній формі, викликаючи емоційний відгук, і гейміфікації – застосування ігрових елементів у неігрових контекстах), дозволив би не лише перевершити російський медіа продукт, а й виступив би діючим засобом формування національної ідентичності через культурні архетипи. Варто також передбачити інституційне посилення співпраці у сферах освіти, культури, оборони та цифрової трансформації з метою координації заходів протидії інформаційній експансії. У сфері правового регулювання необхідно закріпити поняття «інформаційної індоктринації» як форми психологічного насильства, що має особливо небезпечні наслідки для неповнолітніх. Водночас слід розробити механізми захисту дітей, які перебували на окупованих територіях, з урахуванням їхнього можливого впливу з боку ворожої пропаганди. Усі ці заходи мають бути інтегровані в ширший контекст гуманітарної політики держави, спрямованої на збереження національної ідентичності та правосвідомості молодого покоління. Врешті-решт, питання захисту дітей від ідеологічного впливу держави-агресора слід розглядати як складову національної безпеки України.

Отже, захист цивільного населення України в умовах збройного конфлікту високої інтенсивності уявляє собою комплексну діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, військових формувань, правоохоронних органів, інститутів громадянського суспільства, міжнародних організацій та інших суб'єктів, спрямовану на зменшення ризиків для життя, здоров'я, майна, освітніх, екологічних, інформаційних та інших прав цивільних осіб. Правовою основою такої діяльності є Конституція та закони України, акти міжнародного гуманітарного права, підзаконні правові акти державних інституцій України. Центральне місце серед таких правових документів займає Кодекс цивільного захисту України. Слід також відзначити важливість для визначення особливостей правовідносин, пов'язаних із захистом цивільного населення, Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України,

затвердженої наказом Міністерства оборони України від 23 березня 2017 року № 164. Однак вказані правові акти та механізми контролю за їх виконанням охоплюють лише дії української сторони. Натомість, російський агресор, нехтуючи вимогами міжнародного гуманітарного права та принципами людяності, знаходиться фактично поза межами правового регулювання та правового контролю у сфері військово-правових відносин. Як свідчить досвід міжнародної діяльності після початку повномасштабної російської збройної агресії, єдиними двома діючими факторами, здатними вплинути на дії російської сторони, є глобальні економічні санкції та військова сила.

Нині в Україні ведеться активна робота з удосконалення законодавства і правозастосовної діяльності в сфері захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту. Мета цієї роботи – забезпечити всі можливі гарантії безпеки цивільних осіб. Разом з тим слід пам'ятати, що держава-агресор грубо порушує норми міжнародного гуманітарного права, цинічно нехтує принципами людяності і обирає своїми мішенями мирних громадян та об'єкти цивільної інфраструктури. Тому забезпечення реального захисту цивільних в Україні потребує не лише правових, а, у першу чергу, військових заходів.

2. Формування стійкості дітей та юнацтва до загроз збройного конфлікту високої інтенсивності у системі військово-патріотичного виховання

Потреба у вдосконаленні правового забезпечення військово-патріотичного виховання дітей та молоді обумовлена нині потребами зміцнення національної стійкості – здатності держави і суспільства ефективно протистояти загрозам будь-якого походження і характеру, адаптуватися до змін безпекового середовища, підтримувати стале функціонування, швидко відновлюватися до бажаної рівноваги після кризових ситуацій¹⁸. Важливу роль у формуванні національної стійкості займає оборонна свідомість, сутність якої полягає в інтеріоризації соціальної відповідальності за оборону держави. Однак, як свідчить аналіз суспільних процесів та досліджень громадської думки, система військово-патріотичного виховання нині є недосконалою і не дозволяє належним чином виконати поставлені перед нею завдання. Здійснення противником інформаційно-психологічних операцій, спрямованих на дискредитацію Збройних Сил України та інших військових формувань,

¹⁸ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про запровадження національної системи стійкості»: Указ Президента України від 27 вересня 2021 року № 479/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40181>

російська підтримка інформаційних ресурсів, які поширюють неправдиві відомості про військову службу, обумовлюють необхідність системно і комплексно протистояти деструктивній пропаганді. Вказане слугує підтвердженням актуальності розгляду правових особливостей військово-патріотичного виховання дітей та молоді.

Проблеми, пов'язані з військово-патріотичним вихованням, розглядалися переважно у дослідженнях науковців – представників філософських, педагогічних та психологічних наук, а також науки державного управління, і лише деякі аспекти означеної проблематики знайшли своє відображення у правових науках. Так, В. Гаврилюк розглядає організаційно-педагогічні аспекти військово-патріотичного виховання учнівської молоді засобами позашкільної освіти і з'ясовує, що активізація процесів у досліджуваній сфері дозволить вдосконалити систему початкової військової підготовки держави, забезпечить формування в учнівської молоді готовності до захисту України та вміння протистояти зовнішнім загрозам¹⁹. О. Дзьобань у своїх роботах концентрує увагу на правовому вихованні в контексті співвідношення права і моралі, і робить висновок, що тільки у своїй єдності етичне і правове виховання можуть забезпечити трансформацію етичних і правових цінностей у сферу реальних суб'єктів²⁰. В. Івашковський дослідив військово-патріотичне виховання учнівської молоді як засіб формування суб'єкта громадянського суспільства²¹. В. Федоренко вивчає традиції та патріотизм у системі військово-правового виховання як чинники національної ідентичності військовослужбовців і доходить висновку, що, розвиваючи найкращі військові традиції та патріотизм у частині чи підрозділі, командир, офіцер і сержанти структур виховної роботи полегшують статутну й соціальну регуляцію життя військовослужбовців, сприяють організації повноцінного відпочинку, розвитку найкращих морально-правових і бойових якостей воїнів²².

¹⁹ Гаврилюк В. Ю. Організаційно-педагогічні аспекти військово-патріотичного виховання учнівської молоді засобами позашкільної освіти. *Виховання дітей та учнівської молоді в контексті сучасних соціокультурних викликів* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ-Біла Церква, 2 червня 2022 р.). Біла Церква, 2022. С.11-15.

²⁰ Дзьобань О.П. Правове виховання в контексті співвідношення права і моралі. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2013. № 4 (18). С.179-184.

²¹ Івашковський В.В. Військово-патріотичне виховання учнівської молоді як засіб формування суб'єкта громадянського суспільства. *Проблеми освіти: науковий збірник Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН молоді і спорту України*. 2012. Вип. 72. С. 124-132.

²² Федоренко В. Традиції та патріотизм у системі військово-правового виховання як чинники національної ідентичності військовослужбовців. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Випуск 104. С.150-155.

Однак правові особливості військово-патріотичного виховання дітей та молоді як складова підготовки до військової служби ще недостатньо досліджені у роботах правознавців.

Проблема військово-патріотичного виховання є достатньо складною до вивчення, що обумовлено впливом на означений процес різних за своїм походженням факторів: політичних, правових, морально-етичних, психологічних, фізіологічних тощо. Традиційно проблеми виховання були предметом вивчення педагогічних наук, однак військово-патріотичне виховання як прикладна проблема, що потребує залучення методів різних галузей наукового знання, має свої відмінності.

По-перше, слід сказати, що розуміння військово-патріотичного виховання простежується у двох аспектах, вузькому та широкому. У вузькому розумінні військово-патріотичне виховання є одним із видів підготовки до військової служби, а його метою – підвищення ступеня готовності майбутніх військовослужбовців до виконання службово-бойових завдань під час проходження військової служби. Готовність до військової служби є складною категорією, яка поєднує у собі мотиваційну, інтелектуальну, фізичну, психологічну та інші складові, і визначається диференційовано, з урахуванням конкретних вимог до розвиненості професійних якостей військовослужбовця та умов несення служби. Законодавець визначає, що підготовка громадян України до військової служби включає національно-патріотичне та військово-патріотичне виховання, початкову загальновійськову підготовку, базову загальновійськову підготовку, підготовку у військових ліцеях та ліцеях з посиленою військово-фізичною підготовкою, підготовку до вступу у заклади фахової передвищої військової освіти, вищі військові навчальні заклади та військові навчальні підрозділи закладів вищої освіти, військову підготовку у закладах вищої освіти за програмою підготовки офіцерів запасу, фізичну підготовку, лікувально-оздоровчу роботу, підвищення рівня освітньої підготовки, вивчення державної мови. Аналіз ст.ст.8-13 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» дозволяє виокремити найбільш важливі з точки зору законодавця форми та етапи підготовки до військової служби²³, однак форми, види, функції військово-патріотичного виховання залишається невизначеними.

В інших правових актах можна знайти згадування про важливість патріотичного (національно-патріотичного) виховання, однак його змістовні та структурні ознаки, які дають змогу скласти розгорнуте уявлення про сутність означеного феномену, ще не здобули свого

²³ Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 року № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>

законодавчого закріплення. Так, у Законі України «Про освіту» наголошується на важливості виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій, визначено, що вказані категорії є засадами державної політики у сфері освіти та принципами освітньої діяльності²⁴, однак про існування військово-патріотичного виховання та його роль і місце у структурі патріотичного виховання не згадується.

Поняття військово-патріотичного виховання у широкому аспекті ми можемо знайти у Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». В ньому досліджувана категорія визначається як наскрізний виховний процес, спрямований на формування у громадян України оборонної свідомості, готовності до національного спротиву, підвищення суспільної значущості та поваги до військової служби, мотивації громадян до набуття ними необхідних компетентностей у сфері безпеки і оборони²⁵. Вказане визначення викликає низку запитань. Зокрема, залишається незрозумілим, що таке наскрізний виховний процес, чим керувався законодавець, визначаючи як суб'єктів відносин у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності всі без жодного винятку або застереження міжнародні організації, іноземні юридичні особи тощо.

Відповідь на питання щодо сутності та складових військово-патріотичного виховання мала б надати Стратегія національно-патріотичного виховання, затверджена Указом Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019 (втратила чинність 4 вересня 2024 року). Однак досліджуваний термін згадано там лише один раз, як складову національно-патріотичного виховання²⁶, без роз'яснення його сутності та ознак.

У Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України, затвердженій наказом Міністерства освіти і науки України від 6 червня 2022 року № 527, зроблено спробу окреслити змістові риси військово-патріотичного виховання. Означений вид виховання названо одним із найбільш актуальних напрямів виховання, яке зорієнтоване на формування у зростаючої особистості готовності до захисту України,

²⁴ Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

²⁵ Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13 грудня 2022 року № 2834-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

²⁶ Стратегія національно-патріотичного виховання, виховання: затверджено Указом Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/286/2019#Text>

розвиток бажання здобувати військові професії, проходити службу у Збройних Силах України як особливому виді державної служби. Його зміст визначається національними інтересами України і покликаний забезпечити активну участь громадян у збереженні її безпеки від зовнішньої загрози²⁷. З цього приводу хотілося б зробити декілька зауважень. Виходячи із термінології та стилістики аналізованого правового документу, особистість сприймається як пасивний об'єкт, відносно якого активні суб'єкти виховного процесу здійснюють певні дії. Суб'єкт-об'єктний підхід у педагогіці, по-перше, давно визнано застарілим та таким, що не відповідає принципам людиноцентризму і основам демократичного устрою сучасних цивілізованих правових держав. По-друге, такий підхід є неефективним, оскільки штучне формування бажань та керування у виховному процесі не інтересами особистості, а виключно національними інтересами, обумовлює відчуження особистості від виховних впливів, опозиційне ставлення до них, і, врешті-решт, робить процес виховання неуспішним.

У Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року, схваленій постановою Кабінету Міністрів України від 15 грудня 2023 р. № 1322, питанням військово-патріотичного виховання приділено певну увагу. Зокрема, визначається, що основними складовими державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності є національно-патріотичне виховання, військово-патріотичне виховання, громадянська освіта. Зауважується, що збройна агресія держави-окупанта проти України актуалізує питання підготовки фахових кадрів у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Зокрема, наявність фахівців такого напрямку дасть змогу побудувати ефективну навчально-виховну систему, метою якої є національно-патріотичне, військово-патріотичне виховання та громадянська освіта населення. Існує також потреба у підготовці фахівців, які будуть працювати з цивільним населенням, яке тривалий час проживало на тимчасово окупованій Російською Федерацією території України. Акцентується увага на тому, що формування у населення знань правил пожежної, мінної безпеки та цивільного захисту, алгоритму дій у разі виникнення надзвичайних ситуацій, надання домедичної допомоги є вкрай необхідними і пріоритетними завданнями військово-патріотичного виховання. Стверджується, що однією з основних форм

²⁷ Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641: наказ Міністерства освіти і науки України від 6 червня 2022 року № 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text>

військово-патріотичного виховання є військово-шефська робота. Зазначається, що ефективна системна робота у цьому напрямі сприятиме популяризації та підвищенню престижу військової та спеціальної державної служби, підготовці громадян до національного спротиву, формуванню оборонної свідомості²⁸.

Особлива увага у Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року приділена питанням освіти та інформаційної безпеки. Зазначається, що виклики та загрози, що постали перед цивілізованим світом і Україною, необхідність захисту території та суверенітету, протидія тероризму, інформаційній та економічній війні з боку держави-агресора провокують посилення такої проблеми, як відсутність системного характеру військово-патріотичного виховання населення всіх вікових категорій, як наслідок, формування системи під впливом деструктивних внутрішніх і зовнішніх факторів, у тому числі держави-агресора. На сьогодні держава заінтересована у захисті своєї території від зовнішнього втручання, а громадян – від маніпулювання свідомістю ззовні. Це обумовлює пошук різноманітних форм підготовки населення, в тому числі дітей та молоді до військової служби через залучення до відповідних освітніх програм. Робота з військово-патріотичного виховання повинна проводитися комплексно, спільними зусиллями органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, сил безпеки і оборони України із залученням ветеранів війни, а також закладів освіти, сім'ї, інститутів громадянського суспільства. Системна організація військово-патріотичного виховання повинна враховувати початкову військову підготовку, формування психологічної та фізичної, морально-духовної готовності до служби в Збройних Силах, задоволення потреби підростаючого покоління у постійному вдосконаленні своєї підготовки до захисту України. Ураховуючи зазначене, ефективним інструментом є реалізація Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри “Сокіл” (“Джура”), у тому числі за окремими напрямами, з метою здобуття молоддю базових загальновійськових знань, практичних вмінь і навичок із залученням інститутів громадянського суспільства та ветеранів війни²⁹.

²⁸ Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023-2025 роках: постанова від Кабінету Міністрів України від 15 грудня 2023 р. № 1322. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1322-2023-%D0%BF#Text>

²⁹ Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023-2025 роках: постанова від Кабінету Міністрів України від 15 грудня 2023 р. № 1322. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1322-2023-%D0%BF#Text>

Стратегія утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року демонструє достатньо послідовний підхід до формування стійкої національної свідомості. Особливо важливо, що в умовах збройної агресії акцент зроблено на підготовці фахівців, здатних працювати з населенням, яке зазнало впливу окупаційної політики. Включення компонентів пожежної, мінної безпеки та домедичної допомоги до військово-патріотичного виховання свідчить про прагнення інтегрувати практичні навички у громадянську освіту. Військово-шефська робота як форма виховання є прикладом ефективного поєднання освітньої, соціальної та оборонної функцій. Загалом, документ закладає важливі засади для формування покоління громадян, здатних усвідомлено протистояти загрозам і активно долучатися до національного спротиву.

Стратегія утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року демонструє глибоке розуміння актуальних викликів, з якими стикається українське суспільство, особливо в контексті інформаційної безпеки та освітнього впливу. Комплексний підхід до військово-патріотичного виховання, що передбачає співпрацю між державними інституціями, освітніми закладами, ветеранами та громадянським суспільством, є надзвичайно важливим для формування стійкої оборонної свідомості. Особливо цінним є акцент на підготовці молоді через освітні програми, що сприяють розвитку інтелектуальної, морально-психологічної та фізичної готовності до служби.

Разом з тим слід сказати, що термін «військово-патріотичне виховання» використовується у Стратегії широко, але без чіткого визначення його змісту, меж і методів реалізації. Стратегія декларує необхідність системної роботи, але не надає конкретних механізмів координації між органами влади, освітніми установами та громадськими організаціями. Питання інформаційної безпеки розглядається лише в контексті зовнішніх загроз, без аналізу внутрішніх викликів, таких як дезінформація чи маніпуляції в медіа (як свідчить вітчизняний досвід, поширення дезінформації може виходити і від національних суб'єктів інформаційних відносин, і не обов'язково проросійської спрямованості). Не приділено увагу додержанню принципу інклюзивності, не враховано потреби осіб з інвалідністю, етнічних меншин або інших вразливих груп у процесі патріотичного виховання. Викликає певне занепокоєння відсутність згадки про психосоціальну реабілітацію у контексті роботи з населенням, яке проживало на окупованих територіях (як зауважують фахівці, потреба у таких заходах є дуже високою у всіх вікових групах, однак найбільш вразливими є діти), не згадується потреба у психологічній підтримці, що є критично важливою.

Безумовно, необхідність захисту держави, її територіальної цілісності та недоторканості, її культурного та навколишнього середовища, економіки та громадянського суспільства мають бути враховані як провідні орієнтири у системі військово-патріотичного виховання. Однак при цьому має бути узято до уваги і ціннісно-мотиваційну структуру особистості, яка вже склалася. Саме соціально-ціннісні потреби особистості обумовлюють їх ставлення до громадянської активності та виконання військового обов'язку. Джерелом виникнення мотивацій, бажань, прагнень має бути визнаний виключно індивід, а формування його оборонної відомості, готовності до захисту держави має сприйматися як наслідок формування у нього під впливом сім'ї, освітнього середовища та референтної групи таких якостей, як соціальна відповідальність, готовність до ризику, рішучість, толерантне відношення до болю і травм (зауважимо, що деякі з цих якостей у системі загальної середньої освіти сприймаються як небажані для здобувачів освіти). У сукупності такі якості формують стійкість як характеристику особистості, що дозволяє їй ефективно функціонувати в умовах невизначеності та негативних зовнішніх впливів, притаманних збройному конфлікту, зберігаючи при цьому цілісність, емоційну стабільність, високу адаптивність, здатність до розвитку і до швидкого відновлення після дії стресових факторів.

Саме виховання стійкості дітей та юнацтва має, на нашу думку, виступати основним завданням військово-патріотичного виховання. Це обумовить можливість дитини чи молодой людини у майбутньому успішно протистояти руйнівному впливу противника, який має своїми цілями поширення настроїв зневіри, апатії, розгубленості, розпачу в українському суспільстві, формування недовіри до органів публічної влади, а також залучення дітей та юнацтва за допомогою багатомільярдної медіа індустрії до сприйняття ідей та наративів «руського міру».

Отже, правове забезпечення військово-патріотичного виховання знаходиться нині на самому початку свого розвитку, і для його удосконалення необхідно здійснення низки заходів наукового, організаційного, психологічного та педагогічного спрямування. Слід позитивно відзначити зусилля Міністерства у справах ветеранів України, спрямовані на створення нормативно-правового підґрунтя військово-патріотичного виховання із залученням ветеранів, що надає поштовх для розвитку правового забезпечення досліджуваної нами сфери. Однак реалізація системного і комплексного підходу до проблеми військово-патріотичного виховання потребує, на нашу думку, дослідження означеної категорії засобами різних наук, у процесі якого

має відбутися змістове наповнення цього феномену з урахуванням викликів сучасності.

На нашу думку, поняття військово-патріотичного виховання можна визначити як заохочення і підтримку формування у індивіда високого рівня стійкості до загроз і небезпек, притаманних збройним конфліктам, соціальної відповідальності за захист своєї держави, територіальної громади та громадянського суспільства, а також готовності до несення військової служби в умовах мирного та воєнного стану.

Система функцій, які виконує військово-патріотичне виховання у державі та суспільстві, включає наступні елементи. Першою серед них слід назвати *функцію соціалізації*. Можливість дитини або молодої людини ефективно функціонувати у соціумі значною мірою залежить від цінностей та переконань, які обумовлюють життєвий шлях громадянина. Військово-патріотичне виховання дає змогу сформувати у молоді засновану на історичних традиціях українського народу активну життєву позицію, яка передбачає високий рівень соціальної відповідальності за безпеку суспільства та держави. Соціалізаційна функція військово-патріотичного виховання дозволяє якісно змінити стан українського суспільства за рахунок витіснення атавізмів та рудиментів радянської епохи у вигляді застарілих уявлень про роль людини як гвинтика у державному механізмі. Натомість, активна життєва позиція передбачає взяття на себе відповідальності за покращення рівня власного життя та життя територіальної громади, закладу освіти тощо.

Адаптаційна функція військово-патріотичного виховання має певні схожі риси з функцією соціалізації, однак акцент в її реалізації припадає на можливість індивіда швидко та безперешкодно розпочати діяльність в різних видах соціального середовища, у тому числі у військових формуваннях. Оскільки Збройним Силам України та іншим мілітарним структурам притаманні особливі військові ритуали, зовнішні ознаки, особлива військова дисципліна, яка пронизує всю структуру військових відносин, завчасна підготовка молодої людини до засвоєння означених особливостей дозволяє попередити професійні кризи, пов'язані з несприйняттям окремих елементів життєдіяльності військових формувань. Функція адаптації спрямована перш за все на заощадження адаптаційних зусиль військовослужбовця на початку проходження ним військової служби і втілює у собі принципи гуманізму, збереження життя, фізичного та психічного здоров'я особового складу.

Функція безперервного розвитку має своїм джерелом концепцію навчання протягом життя і обумовлює постійну потребу особистості в удосконаленні своїх загальновійськових та спеціальних знань, вмінь та навичок, засвоєнні методик та прийомів військового лідерства.

Інформаційна функція військово-патріотичного виховання обумовлює створення широкої обізнаності дітей та молоді щодо функціонування сектору безпеки і оборони, основних прав та обов'язків громадянина, пов'язаних із захистом держави, особливостей військової кар'єри та необхідних для її успішності внутрішніх та зовнішніх факторів.

Функція підвищення рівня індивідуальної та колективної безпеки в умовах повномасштабної російської збройної агресії означає, що завдяки заходам військово-патріотичного виховання дитина отримує базові знання про найбільш безпечні способи поведінки при настанні ризиків та небезпек, притаманних військовому конфлікту високої інтенсивності. Це включає вибір найбільш доцільних варіантів дій у разі обстрілів та бомбардувань, хімічних атак, застосування різних засобів зброї масового ураження, знаходження предметів, що можуть бути об'єктами небезпеки тощо.

Отже, військово-патріотичне виховання виступає важливим елементом системи національної безпеки та оборони, оскільки забезпечує формування у дітей та юнацтва правосвідомості, громадянської відповідальності та готовності до дій в умовах надзвичайних ситуацій та воєнного стану. У процесі реалізації виховних заходів військово-патріотичного спрямування відбувається інтеграція знань про правові механізми захисту державного суверенітету, основи цивільного захисту та принципи міжнародного гуманітарного права, що сприяє підвищенню рівня правової культури молоді, а також правової свідомості та правової поведінки. Формування оборонної свідомості як свідомого сприйняття та готовності громадянина до захисту незалежності і територіальної цілісності України, конституційних засад державного ладу, національних інтересів та суспільно-державних (національних) цінностей України³⁰, дозволяє сформувати стійкість до інформаційних загроз, психологічну готовність до кризових ситуацій та здатність до мобілізації внутрішніх ресурсів у разі виникнення небезпек, притаманних збройному конфлікту високої інтенсивності. Залучення дітей та юнацтва до програм військово-патріотичного виховання сприяє їхній адаптації до умов правового режиму воєнного стану, зокрема через засвоєння алгоритмів безпечної поведінки, знань про ризики, пов'язані з бойовими діями, та навичок реагування на загрози. В умовах повномасштабної російської збройної агресії проти України зазначене

³⁰ Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13 грудня 2022 року № 2834-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

виховання набуває особливого значення як превентивний інструмент забезпечення індивідуальної та колективної безпеки дітей та юнацтва.

Правове регулювання сфери військово-патріотичного виховання потребує системного підходу, що включає розробку нормативно-правових актів, спрямованих на захист прав дітей в умовах воєнного стану та забезпечення їхньої освітньої безпеки. Водночас, реалізація виховної політики у сфері національної безпеки має ґрунтуватися на принципах гуманізму, правової визначеності та недискримінації, що відповідає міжнародним стандартам захисту прав дитини. Військово-патріотичне виховання виконує функцію соціальної консолідації, сприяючи формуванню єдиного безпекового простору, в якому діти та молодь усвідомлюють свою майбутню роль у збереженні державного суверенітету, територіальної цілісності та демократичних надбань Української держави. Таким чином, військово-патріотичне виховання є не лише засобом формування патріотичних цінностей, а й ефективним механізмом правового та психологічного захисту дітей і юнацтва в умовах збройних конфліктів.

3. Проблеми ефективності військово-патріотичного виховання дітей та юнацтва в умовах повномасштабної російської збройної агресії

Повномасштабна російська збройна агресія проти України виявила критичні недоліки в системі національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання в нашій державі. Тривала недооцінка цієї сфери призвела до формування індивідуалістичних цінностей у частини населення, що, з одного боку, в цілому відповідає тенденціям розвитку ліберальної правової держави, але з іншого – суперечить потребам суспільства в умовах тривалого збройного конфлікту високої інтенсивності. Часті випадки ухилення від призову за мобілізацією, численні приклади спроб незаконного перетину державного кордону та зловживання процедурами отримання інвалідності є яскравими проявами цієї проблеми. Недостатній рівень патріотичної свідомості частини суспільства та неготовність деяких громадян до захисту Вітчизни почасти обумовлені тривалим ігноруванням питань національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання³¹.

Слід визнати, що існуюча модель виховання не повною мірою відповідає сучасним викликам і недостатньо забезпечує формування в молоді почуття патріотизму та відповідальності за майбутнє країни.

³¹ Шопіна І. М. Формування правових цінностей у системі національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання військовослужбовців. Вісник УЖНУ. 2024. №86. Ч.4. С.168-172. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.4.27>

Особливо слід відмітити зростання у всіх верствах суспільства тенденцій правового нігілізму, що знаходить свій прояв у пошуку позаправових шляхів вирішення існуючих проблем та виборі варіантів поведінки, які містять порушення правових приписів. Отже, система національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання потребує кардинальних змін.

Проблеми ефективності національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання традиційно привертають увагу фахівців галузі педагогічних, політичних та юридичних наук, які мають певні здобутки у досліджуваній сфері. Так, Т. Скирда визначає, що у сучасних складних умовах військово-патріотичне виховання зростаючого покоління є основоположним чинником, який визначає майбутнє суспільства й держави в усіх аспектах: гуманітарному, ідеологічному, ціннісному, політичному, соціальному, безпековому, економічному. Водночас авторка зауважує, що законодавчо-нормативна база вимагає вдосконалення: низка документів потребує нового осмислення відповідно до реалій часу. Так, важливо узгодити терміни й поняття, основні цілі та завдання військово-патріотичного виховання, способи їхньої реалізації, уникнути неоднозначності й суперечливості тлумачень, унести оновлення, оскільки створення й реформування законодавчо-нормативної бази військово-патріотичного виховання закладає основи для функціонування й розвитку всього суспільства в період глобальних трансформацій³². Л. Чупрій зауважує, що українська держава має достатньо ефективне законодавство в сфері забезпечення національно-патріотичного виховання громадян України, що дуже важливо для зміцнення її обороноздатності. Формування та закріплення в суспільстві патріотичної свідомості, поваги до державних символів та національних цінностей України є однією з ключових завдань законодавства в цій галузі. Важливо розуміти значення цих аспектів для становлення держави, а також для збереження національної та громадянської ідентичності. Однією з головних цілей є формування оборонної свідомості та громадянської стійкості серед населення³³. В. Нагорна обстоює позицію, відповідно до якої з метою підвищення ефективності досліджуваного виду виховання доцільним закріплення

³² Скирда Т.С. Правове забезпечення військово-патріотичного виховання дітей та молоді. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал*: матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України за 2022 рік. Івано-Франківськ: НАІР, 2023. Вип. 11. С.228-232.

³³ Чупрій Л. Нормативно-правове забезпечення національно-патріотичного виховання населення України як чинника національної безпеки. *Науковий часопис УДУ імені Михайла Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2024. № 22(35). С.48–54.

поняття «національно-патріотичне виховання» як складової правового статусу громадянина України в Конституції України, визначення нормативного поняття в законодавчих актах³⁴. Як можна побачити з аналізу наведених наукових позицій, однастайність в оцінці ефективності правового регулювання та самої системи військово-патріотичного та національно-патріотичного виховання поки відсутня, позиції вчених містять досить широкий діапазон оцінок актуального стану розвитку досліджуваних явищ. У поєднанні з проблемами практики, зокрема, випадків фізичної агресії підлітків проти ветеранів Збройних Сил України та інших військових формувань³⁵, вказане свідчить про необхідність здійснення подальших наукових розвідок.

Формування особистості соціально відповідального громадянина, який усвідомлює і свої права та свободи, і свої обов'язки перед суспільством, має високий рівень стійкості до ризиків та загроз, притаманних збройним конфліктам, потребує активної цілеспрямованої роботи багатьох суб'єктів, цілі та завдання яких для досягнення запланованого результату мають бути узгодженими. Таке узгодження відбувається на рівні правового регулювання, яке дозволяє досягти як єдиного розуміння термінів та понять у певній сфері суспільних відносин, так і виробити спільну позицію стосовно запланованих заходів та критеріїв їх оцінювання.

Прийнятий 13 грудня 2022 року Верховною Радою України Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» метою державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності визначає досягнення єдності в українському суспільстві шляхом подолання суперечностей соціокультурного, мовного, регіонального характеру на основі європейського та євроатлантичного курсу, забезпечення дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина. Слід сказати, що до основних завдань державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності віднесено:

1) формування у громадян України, у тому числі дітей та молоді:

³⁴ Нагорна В. Національно-патріотичне виховання як складова правового статусу громадянина України (теоретико-правові аспекти). *Вісник Національної академії ДПСУ. Серія: Юридичні науки*. 2018. №1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadpcurn_2018_1_7

³⁵ У Києві поліція затримала підлітків, які побили військового. URL: <https://www.unian.ua/incidents/pobittya-viyskovogo-u-kiyevi-policiya-zatrimala-dvoh-napadnikiv-novini-kiyeva-12982215.html>; У Києві підлітка підозрюють у побитті колишнього військового. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2024/06/23/7462180/>; В Покрові 17-річний підліток побив і пограбував ветерана. URL: <https://nikopol.nikopolnews.net/rajon/v-pokrovi-17-richnyj-pidlitok/>

активної громадянської позиції на основі поваги до прав людини, духовних цінностей українського народу, національної самобутності; оборонної свідомості та громадянської стійкості; патріотизму;

поваги до державних символів, державної мови, суспільно-державних (національних) цінностей України, розуміння їх важливості для становлення держави;

2) формування та збереження української національної ідентичності у громадян України, які усвідомлюють свою належність до української нації, а також у закордонних українців;

3) забезпечення розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України;

4) усунення впливу держави-агресора (держави-окупанта) в інформаційній, освітній, культурній сферах України;

5) активізація діяльності інститутів громадянського суспільства для досягнення цілей державної політики в зазначеній сфері;

6) поширення інформації про ветеранів війни, формування у суспільстві традицій вшанування пам'яті загиблих (померлих) ветеранів війни;

7) формування готовності громадян до виконання конституційного обов'язку щодо захисту незалежності та територіальної цілісності України³⁶.

Положення Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» мають особливу значущість для дітей та юнацтва, оскільки спрямовані на формування у них стійкої правосвідомості та громадянської відповідальності. У контексті сучасних викликів, пов'язаних з повномасштабною російською збройною агресією, саме молоде покоління потребує системного виховання, що поєднує патріотичні цінності з усвідомленням конституційних прав і обов'язків. Закон закладає нормативне підґрунтя для розвитку оборонної свідомості та громадянської стійкості, що є необхідним елементом безпекової культури в умовах воєнного стану. Визначення пріоритету національної самобутності та поваги до державних символів сприяє ідентифікації молоді з українською державністю та її демократичними здобутками³⁷.

³⁶ Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13 грудня 2022 року № 2834-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

³⁷ Шопіна І. М. Шодо інформаційної безпеки системи національно-патріотичного виховання. *Права людини під час дії правового режиму воєнного стану*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Кривий Ріг, 10 грудня 2024 року). С.207-210.

В цілому, реалізація положень цього закону є необхідною умовою для формування покоління, здатного не лише захищати державу, а й активно брати участь у її правовому та культурному становленні, і, одночасно, на індивідуальному рівні зберігати цілісність та емоційну стабільність в умовах воєнних загроз.

У свою чергу, військово-патріотичне виховання, відповідно до положень Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», здійснюється за такими напрямками:

- 1) формування оборонної свідомості;
- 2) популяризація військової служби;
- 3) залучення громадян до сприяння безпеці і обороні України;
- 4) розвиток військово-прикладного і службово-прикладного спорту, технічної творчості та інновацій;
- 5) широке залучення школярів до загальнодержавних, регіональних та місцевих заходів військово-патріотичного виховання;
- 6) обов'язкове викладання предмета «Захист України» під час здобуття профільної середньої освіти;
- 7) підготовка кваліфікованого кадрового потенціалу з числа ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, учасників Революції Гідності з подальшим їх залученням до організації та здійснення освітньої діяльності з початкової військової підготовки, реалізації програм, проектів та заходів військово-патріотичного виховання;
- 8) залучення ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, учасників Революції Гідності до організації та здійснення програм, проектів та заходів військово-патріотичного виховання³⁸.

Підтримуючи в цілому означені цілі та напрями, зауважимо, що їх досягнення потребує консолідованої діяльності суб'єктів, які здійснюють виховні заходи, і, головне – продуманого підходу до їх проведення, який включає відстеження та оцінювання ефекту кожного з них. Як свідчить Звіт про стан виконання операційного плану заходів з реалізації у 2023–2025 роках Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року, підготовлений Міністерством освіти і науки України, у кількісному відношенні ситуація у сфері національно-патріотичного виховання більш ніж позитивна. За звітний період було проведено тисячі заходів,

³⁸ Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13 грудня 2022 року № 2834-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

до участі в яких було залучено здобувачів освіти. Так, лише до Дня захисників і захисниць України було проведено: уроки мужності «Герої рідного краю», виховні години, години спілкування, бесіди з тем: «Завжди на варті Батьківщини», «Вони захищають рідний край», «Рідний край, де ми живемо, Україною зовемо!», «Біль душі і пам'ять серця», «Козацтво – слава України», «Козацька держава – наша гордість і слава», «Слава героям України!», «У нас правічна суть – козацька», «Слава незламним захисникам!», «Шляхами козацької слави», «Україна – славний край козацький!», «Патріоти України», «Тримайся, моя рідна Україно, борися, любя, за життя своє!», «Життя – Україні, честь – собі!», «Героями не народжуються!», «Сьогодні славить Україна своїх синів-захисників», «Бути гідним Україну захищати»; виставки учнівських малюнків: «Козацькому роду нема переводу», «Твоя слава не поляже, а про себе нам розкаже», «Шануймо Україну та її синів!», «Славимо Україну, де народились ти і я!»; виставки світлин, присвячені пам'яті бійців, які загинули під час боротьби за територіальну цілісність і незалежність України: «Герої не вмирають», «Нам Україна вище над усе!», «Усім серцем своїм Україну любить!»; патріотичні ігри з тем: «Загадки про козаків», «Козачата: сильні, дужі, витривалі», спортивні змагання з видів спорту, присвячені воїнам, які загинули під час боротьби з російськими окупантами; віртуальні екскурсії з тем: «Історична подорож у часі. Славетні імена України», патріотичні флешмоби «День захисників і захисниць України»; акції «Стрічка Перемоги» з плетення маскувальних сіток; майстер-клас «Квітка пам'яті»³⁹.

Зупинимося на сутності та змісті наведених заходів детальніше. Уроки мужності уявляють собою розроблену у рамках радянської педагогіки форму патріотичного виховання, метою якої було формування у дітей та юнацтва відданості ідеалам комуністичної партії, їх готовності боротися до останньої краплі крові за ідеали соціалізму-комунізму, при цьому в якості противника у такій боротьбі розумілися теперішні союзники України – країни НАТО. Уроки мужності були взяті на озброєння у сучасній російській пропагандистській роботі, і вже кілька десятиліть є обов'язковими у російських закладах середньої освіти. У теперішній час в школах на тимчасово окупованих територіях України постійно проходять уроки мужності за участі учасників так

³⁹ Звіт про стан виконання операційного плану заходів з реалізації у 2023–2025 роках Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Patriotychne_vyhovannia/Zvity/2024/%D0%94%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BA%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0.pdf (дата звернення 20.08.2025).

званої СВО. Метою таких заходів є реідеологізація українських дітей та юнацтва в контексті кремлівської доктрини.

Використання вказаної форми патріотичного виховання в українських школах уявляє, на наш погляд, певну небезпеку з точки зору спільності не тільки назви, а й загальних методичних підходів до проведення уроків мужності. Зустрічаються і прямі запозичення з російської пропагандистської практики: так, тема уроку мужності «Протих, хто йшов дорогами війни» уявляє собою український переклад рядка із вірша російської пропутінської поетеси-пропагандистки В. Орлової. Тема уроку «Завжди на стражі Батьківщини» – назва газети Західного військового округу держави-агресора. У радянській та російській пропагандистській роботі нам вдалося знайти й інші збіги з українською практикою патріотичного виховання. Зрозуміло, що зміст наративів при цьому має відмінності. Водночас, слід згадати, що запозичення форми часто тягне за собою й запозичення змісту, оскільки ці категорії пов'язані між собою нерозривними зв'язками. Як справедливо вказує з цього приводу У. Хамар, відношення увідповіднення між змістом і формою є стійким, повторюваним, необхідним, об'єктивним відношенням, при цьому таке відношення, такий зв'язок треба кваліфікувати як закон⁴⁰. Отже, українська практика національно-патріотичного виховання потребує очищення від радянських рудиментів, взятих на озброєння у російській ідеологічній роботі.

Аналіз змісту проведених в масштабах всієї України заходів, присвячених Дню захисників і захисниць України, свідчить, що 5 з 17 тем бесід (або 29%) з нагоди вказаного свята пов'язані з тематикою козацтва. Сучасна роль козацтва є дещо неоднозначною: деякі з членів 800 козацьких організацій, що функціонують у сучасній Україні, ведуть боротьбу з державою-агресором у складі сил оборони, інші – побудували тісні зв'язки з духовенством Української православної церкви (у єдності з Московським патріархатом), культові споруди та майно якої вони охороняли багато років. У наукових джерелах неодноразово висловлювалися застереження щодо деяких сучасних козацьких інституцій. Так, на вебсайті міжнародної громадської організації «Вірне козацтво», керівник якої до 2015 року входив до складу Координаційної ради з питань розвитку козацтва в Україні (консультативно-дорадчого органу Кабінету Міністрів України), розмішувалися публікації з наступними назвами: «Чи може православний підтримувати АТО? Сім причин для укропу встромити штик в землю», «Патріарх Кирило знову

⁴⁰ Хамар У. Аналіз відношення між категоріями зміст і форма. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2017. № 1. С.170-176.

прав», «Руській мір – це все, що опирається злу», в яких використовувалася термінологія на кшталт: «криваві скачки майдану», «розв’язана незаконною київською владою війна» тощо⁴¹. Безумовно, ми не ототожнюємо сучасне неокозацтво з героями Запорізької Січі, але слід пам’ятати, що сприйняті особистістю у дитячому віці позитивні конотації козацької тематики можуть залишитися з нею на все життя, сприяючи тим самим довірі до цього суспільного інституту в його сучасній іпостасі. Знову-таки, підтримка російського козацтва є частиною ідеологічної роботи держави-агресора, про що свідчать результати дослідження «Парамілітарні утворення рф. Організації козаків», яке провели Східна правозахисна група та Інститут стратегічних досліджень та безпеки⁴².

На нашу думку, практика беззастережного використання козацької теми в роботі з національно-патріотичного виховання має бути скоригована з урахуванням військових здобутків тих представників козацької спільноти, які брали участь у відсічі повномасштабній російській агресії. Саме на їх прикладі дітям та юнацтву доцільно пояснювати зв’язок між минулим і сучасним в історії українського народу. Слід також відзначити, що позитивним кроком у вказаному напрямі є прийняття Закону України «Про засади державної політики національної пам’яті Українського народу» від 21 серпня 2025 року № 4579-ІХ, в якому закріплено поняття «Війна за Незалежність України – боротьба за незалежність, суверенітет, територіальну цілісність та недоторканність України проти агресії Російської Федерації, яка розпочалась 19 лютого 2014 року. Війна є наслідком послідовної російської імперської політики, спрямованої на заперечення та знищення української державності та ідентичності Українського народу, та включає тимчасову окупацію Російською Федерацією Автономної Республіки Крим та міста Севастополя; протидію агресії шляхом проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях; здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв’язку із

⁴¹ Коротатнік І.М. Взаємодія громадянського суспільства і Збройних Сил України: адміністративно-правові засади: монографія. Київ «МП Леся», 2016. 412 с.

⁴² Бутченко М. Російське козацтво – це гібридна терористична організація, – результати дослідження. URL: <https://censor.net/ru/resonance/3518985> (дата звернення 20.08.2025).

збройною агресією Російської Федерації проти України»⁴³. Метою прийняття вказаного Закону є комплексне законодавче врегулювання питань формування та реалізації державної політики національної пам'яті Українського народу, визначення її основних принципів та завдань, повноважень та основних напрямів діяльності суб'єктів політики національної пам'яті. Слід погодитися із розробниками цього Закону щодо того, що «квазіісторичні дискурси використовуються путінською Росією для виправдання агресії проти України, а також у різних формах запроваджуються до історичних наративів. Вони генерують і поширюють негативні й деструктивні впливи на формування та побутування образів України у світі, зокрема – спотворюють позиціонування України в загальноєвропейському контексті, позаяк подають її як частину так званої загальноросійської спадщини. Неоімперська політика в інформаційній, медійній, культурній, науковій, освітній та інших гуманітарних сферах є важливою складовою агресивних потуг путінського режиму. Вона продукує очевидні ризики та реальні загрози для національної безпеки України, оскільки провокує розкол громадянського суспільства, дискредитує незалежність України та її євроінтеграційний курс»⁴⁴.

Також хотілося б зупинити увагу на критеріях ефективності заходів з військово-патріотичного і національно-патріотичного виховання. Аналіз наукових праць в галузі педагогіки свідчить, що як критерії якісно проведеної виховної роботи часто обираються оптимальне функціонування самої школи та організація шкільного життя (див., наприклад, роботи М. Гагаріна⁴⁵). Аналіз сутності національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання свідчить, що їх результати слід розуміти значно ширше, ніж поліпшення діяльності одного окремо узятого закладу освіти – вони впливають на соціальні процеси, що відбуваються в державі і суспільстві, сприяють якісним змінам у всіх сферах суспільних відносин, зокрема, у сфері національної безпеки і оборони. При цьому валідність та надійність отриманих даних потребують визначення не тимчасових ефектів, які можуть не справити жодного впливу на людину, а стійких утворень в мотиваційно-ціннісній структурі особистості, які, зокрема, знаходять свій прояв у зміцненні

⁴³ Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу: Закон України від 21 серпня 2025 року № 4579-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-IX#Text>

⁴⁴ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/b5b1b86d-c4e3-4937-8703-39c38f85a43c>

⁴⁵ Гагарін М. І. Етапи розвитку виховної системи та критерії ефективності. *Актуальні наукові дослідження у сучасному світі*. 2016. Вип. 9 (17). Ч. 4. С. 23-29.

стійкості дітей та юнацтва до ризиків та загроз, притаманних збройному конфлікту високої інтенсивності. З огляду на це критерії ефективності заходів з військово-патріотичного і національно-патріотичного виховання мають оцінюватися за допомогою лонгітюдних досліджень, метою яких є відстеження певних настроїв у суспільстві та динаміки відношення до певних об'єктів.

Національно-патріотичне і військово-патріотичне виховання виступають нині передумовою формування особистості соціально відповідального громадянина (громадянки), які усвідомлюють свою роль у забезпеченні відсічі російській збройній агресії і готові виконувати військовий обов'язок або сприяти вирішенню оборонних завдань в тилу.

Процес виховання характеризується тривалістю, багатокомпонентністю і багатосуб'єктністю, отже, його результати можуть бути досягнуті та оцінені через певний проміжок часу. Це вимагає створення критеріїв, за допомогою яких можна виміряти ефективність застосованих форм і методів роботи.

Слід констатувати наявність певних рудиментів у системі національно-патріотичного і військово-патріотичного виховання в Україні, які уявляють перш за все наслідки багатолітньої ідеологічної роботи держави-агресора, спрямованої на формування спільного понятійного, методичного та атрибутного педагогічного простору. Це вимагає ревізії існуючих форм та методів виховної роботи з метою дерадянізації та позбавлення від імперських російських наративів.

ВИСНОВКИ

В умовах повномасштабної російської збройної агресії військово-патріотичне виховання дітей та молоді є засобом підвищення їх стійкості до існуючих ризиків та загроз. Стійкість – це характеристика особистості, що дозволяє їй ефективно функціонувати в умовах невизначеності та негативних зовнішніх впливів, притаманних збройному конфлікту, зберігаючи при цьому цілісність, емоційну стабільність, високу адаптивність, здатність до розвитку і швидкого відновлення після дії стресових факторів. Як завдання військово-патріотичного виховання, виховання стійкості обумовить можливість дитини чи молоді людини у майбутньому успішно протистояти руйнівному впливу противника, який має своїми цілями поширення настроїв зневіри, апатії, розгубленості, розпачу в українському суспільстві, формування недовіри до органів публічної влади, а також залучення дітей та юнацтва за допомогою багатомільярдної медіа індустрії до сприйняття ідей та наративів «руського міру». Військово-патріотичне виховання виконує соціалізаційну, адаптаційну,

інформаційну функції, а також функції підвищення рівня індивідуальної та колективної безпеки й безперервного розвитку, сукупність яких сприяє досягненню як індивідуальних, так і загальносуспільних цілей.

Правове забезпечення військово-патріотичного виховання в Україні знаходиться нині у стадії формування. Водночас слід позитивно оцінити прийняття Верховною Радою України Законів України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» і «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу», якими закладено правовий фундамент національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання. Разом з тим правовий механізм реалізації положень цих законів ще не можна визнати досконалим. Потребують оптимізації система контролю за ефективністю заходів військово-патріотичного виховання, а також їх зміст в контексті дерадянізації та органічного зв'язку з подіями й героями Війни за Незалежність України.

АНОТАЦІЯ

Розглянуто правові аспекти захисту цивільного населення в умовах повномасштабної російської збройної агресії. Проаналізовано правові та інституційні аспекти захисту дітей, від ризиків та небезпек, пов'язаних із веденням бойових дій. Особливу увагу приділено евакуаційним заходам, діяльності підрозділів цивільно-військового співробітництва та інформаційній безпеці дітей.

Досліджено військово-патріотичне виховання як ключовий інструмент формування стійкості дітей та молоді в умовах збройного конфлікту. Стійкість розглядається як характеристика особистості, що дозволяє їй ефективно функціонувати в умовах невизначеності та негативних зовнішніх впливів, притаманних збройному конфлікту, зберігаючи при цьому цілісність, емоційну стабільність, високу адаптивність, здатність до розвитку і швидкого відновлення після дії стресових факторів. Автори підкреслюють, що виховання стійкості є стратегічним завданням, яке забезпечує здатність молодого покоління протистояти інформаційним, психологічним та фізичним загрозам. Окреслено основні функції військово-патріотичного виховання, серед яких соціалізаційна, адаптаційна, інформаційна, функція безперервного розвитку та підвищення рівня індивідуальної і колективної безпеки.

Розглянуто нормативно-правове забезпечення військово-патріотичного виховання, акцентовано увагу на його позитивних сторонах та недоліках, окреслено напрями їх подолання. Особливу увагу присвячено проблемам ефективності військово-патріотичного виховання дітей та юнацтва в умовах повномасштабної російської збройної агресії.

Література

1. BBC. Ukraine's evacuation 'angels' getting out frontline town's last residents. URL: <https://www.bbc.com/news/av/world-europe-68139178>

2. Бутченко М. Російське козацтво – це гібридна терористична організація, – результати дослідження. URL: <https://censor.net/ru/resonance/3518985> (дата звернення 28.08.2025).

3. Гаврилюк В. Ю. Організаційно-педагогічні аспекти військово-патріотичного виховання учнівської молоді засобами позашкільної освіти. *Виховання дітей та учнівської молоді в контексті сучасних соціокультурних викликів* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ-Біла Церква, 2 червня 2022 р.). Біла Церква, 2022. С.11-15.

3. Гагарін М. І. Етапи розвитку виховної системи та критерії ефективності. *Актуальні наукові дослідження у сучасному світі*. 2016. Вип. 9 (17). Ч. 4. С. 23-29.

4. Герасимчук С. С. Міжнародно-правовий захист цивільного населення під час збройного конфлікту. *Міжнародне гуманітарне право та основи безпеки у період збройних конфліктів* : матеріали Міжнарод. наук.практ. конф. (м. Київ, 6 лют. 2025 р.) Київ, 2025. С. 30-33. С.30.

5. Дзьобань О.П. Правове виховання в контексті співвідношення права і моралі. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2013. № 4 (18). С.179-184.

6. Евакуаційні групи «Білий Янгол» запрацювали на всій лінії бойових дій Донеччини – Ігор Клименко. URL: <https://dn.npu.gov.ua/news/evakuatsiini-hrupy-bilyi-ianhol-zapratsiuvaly-navsii-linii-boiovykh-dii-donechchyny-ihor-klymenko> (дата звернення 28.08.2025).

7. Звіт про стан виконання операційного плану заходів з реалізації у 2023–2025 роках Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Patriotychne_vyhovannia/Zvity/2024/%D0%94%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BA%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0.pdf (дата звернення 20.08.2025).

8. Івашковський В.В. Військово-патріотичне виховання учнівської молоді як засіб формування суб'єкта громадянського суспільства. *Проблеми освіти: науковий збірник Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН молоді і спорту України*. 2012. Вип. 72. С. 124-132.

9. Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: затверджена наказом Міністерства оборони України від 23. 03. 2017 р. № 164. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text> (дата звернення 28.08.2025).

10. Інформаційний бюлетень Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні, 2025. URL: https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-02/Human%20rights%203%20years%20into%20Russia%27s%20full-scale%20invasion%20of%20Ukraine_factsheet%20%28UKR%29.pdf (дата звернення 28.08.2025).

11. Кодекс цивільного захисту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text> (дата звернення 28.08.2025).

12. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 28.08.2025).

13. Коропатнік І.М. Взаємодія громадянського суспільства і Збройних Сил України: адміністративно-правові засади: монографія. Київ «МП Леся», 2016. 412 с.

14. Мартинюк О. В., Ципцюра В. В., Безносюк А. І. Щодо правового захисту цивільного населення під час збройного конфлікту у світлі імплементації норм міжнародного гуманітарного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 88. С. 102-108.

15. Нагорна В. Національно-патріотичне виховання як складова правового статусу громадянина України (теоретико-правові аспекти). *Вісник Національної академії ДПСУ. Серія: Юридичні науки*. 2018. №1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadpcurn_2018_1_7 (дата звернення 28.08.2025).

16. Подільчак О. М., Тимошенко Є. М. Захист прав і свобод дітей в умовах збройного конфлікту. *Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки: матеріали VIII Міжнародного науково-практичного симпозиуму* (м. Івано-Франківськ, 9 травня 2024 року). Івано-Франківськ, 2024. С. 175.

17. Потапова В., Воробйова А. Індоктринація молоді на тимчасово окупованій території Криму: проблеми та виклики майбутньої реінтеграції. *Крим – це Україна: стратегія деокупації та реінтеграції* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. круглого столу з нагоди Дня спротиву окупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя. (м. Одеса, 24 лютого 2023 р.). Одеса, 2023. С.202-208.

18. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/b5b1b86d-c4e3-4937-8703-39c38f85a43c> (дата звернення 30.08.2025).

19. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 року № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення 28.08.2025).

20. Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641: наказ Міністерства освіти і науки України від 6 червня 2022 року № 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text> (дата звернення 28.08.2025).

21. Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу: Закон України від 21 серпня 2025 року № 4579-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-IX#Text> (дата звернення 30.08.2025).

22. Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій: постанова Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-%D0%BF#Text> (дата звернення 28.08.2025).

23. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 28.08.2025).

24. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13 грудня 2022 року № 2834-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (дата звернення 28.08.2025).

25. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про запровадження національної системи стійкості»: Указ Президента України від 27 вересня 2021 року № 479/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40181> (дата звернення 28.08.2025).

26. Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023-2025 роках: постанова від Кабінету Міністрів України від 15 грудня 2023 р. № 1322. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1322-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення 28.08.2025).

27. російський YouTube-канал «Маша та Ведмідь» посів перше місце серед дитячих каналів в Україні. <https://wz.lviv.ua/news/538301-rosiiskiyi-youtube-kanal-masha-ta-vedmid-posiv-pershe-mistse-sered-dytiachykh-kanaliv-v-ukraini> (дата звернення 28.08.2025).

28. Скирда Т.С. Правове забезпечення військово-патріотичного виховання дітей та молоді. Сучасний виховний процес: сутність та

інноваційний потенціал: матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України за 2022 рік. Івано-Франківськ: НАІР, 2023. Вип. 11. С.228-232.

29. Стратегія національно-патріотичного виховання, виховання: затверджено Указом Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/286/2019#Text> (дата звернення 28.08.2025).

30. У Києві поліція затримала підлітків, які побили військового. URL: <https://www.unian.ua/incidents/pobittya-viyskovogo-u-kiyevi-policiya-zatrimala-dvoh-napadnikiv-novini-kiyeva-12982215.html>. (дата звернення 28.08.2025).

31. У Києві підлітка підозрюють у побитті колишнього військового. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2024/06/23/7462180/> (дата звернення 28.08.2025).

32. У Покрові 17-річний підліток побив і пограбував ветерана. URL: <https://nikopol.nikopolnews.net/rajon/v-pokrovi-17-richnyj-pidlitok/> (дата звернення 28.08.2025).

33. Федоренко В. Традиції та патріотизм у системі військово-правового виховання як чинники національної ідентичності військовослужбовців. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Випуск 104. С. 150-155.

34. Хамар У. Аналіз відношення між категоріями зміст і форма. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2017. № 1. С.170-176.

35. Чупрій Л. Нормативно-правове забезпечення національно-патріотичного виховання населення України як чинника національної безпеки. *Науковий часопис УДУ імені Михайла Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2024. № 22(35). С.48–54.

36. Шопіна І. М. Формування правових цінностей у системі національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання військовослужбовців. *Вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. №86. Ч.4. С.168-172. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.4.27>

37. Шопіна І. М. Щодо інформаційної безпеки системи національно-патріотичного виховання. *Права людини під час дії правового режиму воєнного стану: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Кривий Ріг, 10 грудня 2024 року). С.207-210.

38. Шопіна І. М., Василенко Т. Ю. Захист цивільного населення України в умовах збройного конфлікту: правові аспекти. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. №4. С.432-436. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.2.71>

39. Ярмоленко В. Спроби систематизації державної ідеології в Росії та розбудова системи індоктринації. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/sproby-systematyzatsiyi-derzhavnoyi-ideolohiyi-v-rosiyi-ta> (дата звернення 28.08.2025).

Інформація про авторів:

Швець Дмитро Володимирович,

доктор юридичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
полковник поліції,

ректор Львівського державного університету внутрішніх справ
вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79000, Україна

Шопіна Ірина Миколаївна,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін
навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ
вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79000, Україна